

ה'ר"תם ו'גחליו" במקורות המקרא

מידת תפוצתו של שיח ה'ר"תם גדולה מאוד, אבל מידת אֶזְכוּרוֹ בכתובי המקרא קטנה ביותר, כפי הערך "ר"תם", המובא להלן מתוך: א' אבר־שושן, קונקורדנציה חדשה לתנ"ך, עמ' 1096.¹

ר"תם	11 ד"ת בר מדברי: 41
גחליו"ג	3: תר"ש ר"תם: 4
ר"תם	1 ונבא וישב תחת ר"תם אָנֹכִי: 41 א"י
גחליו"ג	2 וישבב וישן תחת ר"תם אָנֹכִי: 31 א"י
ר"תם	3 והצי נבור ענינים עם גחליו"ג ר"תם תהלים קכ"ב
גחליו"ג	4 תר"ש ר"תם להקם: 41 א"י

הכרת התכונות הבוטניות של השיח? ודברי חז"ל אודותיו יעזרו לנו בהבנת כתובי המקרא מחד ובהקניית ערכים חינוכיים מאידך. בסיפור גירוש הגר וישמעאל בנה נאמר: **"ותלך ותתע במדבר באר שבע: ויכלו המים מן החמת ותשלך את הילד תחת אחד השיחים"** (בראשית כ"א, יד – טו). אין הכתוב מציין מתחתיו של איזה שיח הגר השליכה את בנה בשעה קשה זו.

המדרש, לעומת זאת, מפרט, כדרכו, ומודיענו במקום שהכתוב העלים. חכמים חולקים ביניהם בהבנת הצירוף "תחת אחד השיחים". וזו לשון המדרש (בראשית רבה, פרשה נ"ג, סימן י"ג. מהדורת מירקין, כרך ב', עמוד 247).

"ותשלך את הילד תחת אחד השיחים – אמר ר' מאיר: שכן דרך הר"תמים להיות גדלים במדבר. אמר ר' איסי: תחת אחד השיחים – ששם השיחו עמה מלאכי השרת".

המחלוקת בין החכמים היא בהבנת התיבה "השיחים". רבי מאיר מפרשה כמשמעה: שיח בטבע, עץ מדברי. וכך גם נוהג המתרגם בפסוקנו. רבי איסי מפרש את המלה ע"פ הוראה מיוחדת: שיח, דיבור.

1. השימוש כאן בקונקורדנציה אבר־שושן, שכן היא נוחה לשימוש מאחרות.
2. על הכרת תכונותיו הבוטניות של הצמח נתן לקרוא בספרים המקובלים, כגון באנציקלופדיה "מהחי והצומח בארץ ישראל", כרך 10 עמוד 157, ועל תריאליה במקרא כגון באנציקלופדיה מקראית (תשל"ו), כרך ז', טורים 442 – 443 או "עולם הצומח המקראי" מאת י' פליקס, עמודים 130 – 131, צמחי התנ"ך, אוריה פלדמן, עמודים 173 – 175.
3. מהדורת מדרש רבה מאת מירקין כוללת 11 כרכים על חמישה חומשי תורה בלבד. ייחודה של המהדורה בניקוד שנעשה ע"פ מסורת יהודי תימן (המנקד י' שבטיאל). המהדיר מציין ב"עין הדרש" את המקבילות למדרש הנדון. כמו כן כתב המהדיר פירוש מאיר עיניים לעניינים שונים שבמדרש.

ההבדל הרעיוני שביניהם הוא במה נעזרת האם בהצלת בנה. לרי מאיר, ההצלה טבעית: אין סומכין על הנס, ולכן הגר מחפשת הצלה לבנה במה שנמצא במדבר באר-שבע. לרי איסי, הצלתו של ישמעאל היא נסית. הגר שמה את מבטחה על שיח שהיה לה כמסופר בפרק ט"ז, י – יג:

"ויאמר לה מלאך ה': הרבה ארבה את זרעך, ולא יספר מרוב ויאמר לה מלאך ה': הנך הרה וילדת בן, וקראת שמו ישמעאל, כי שמע ה' אל עניך. והוא יהיה פרא אדם...". ביסוס לדעתו של ר' איסי ניתן למצוא בהמשך המדרש בדבריו של ר' ברכיה (מהדורת מירקין, עמוד 247):

אמר ר' ברכיה: קמטחת דברים קלפי מעלה – אקרה: אקמול אקרה לי: (בראשית ט"ז, י) 'הרבה ארבה את זרעך', עכשו הוא מת בצמא!!!
רעיון דומה מופיע בדברי אברהם לנערו בהלכו לעקוד את יצחק בנו: "ויאמר אברהם אל נערו: "שבו לכם פה עם החמור, ואני והנער נלכה עד כה..." (בראשית כ"ב ה). ורש"י על הפסוק, בפירושו השני: "ומדרש אגדה; אראה היכן הוא מה שאמר לי המקום כה יהיה זרעך".
המקור לכך הוא בדברי מדרש רבה לבראשית (פרשה נ"ו סימן ב'. מירקין עמ' 267):
"וְאֲנִי וְהַנֶּעֱרָה נִלְכָּה עַד כַּה – אָמַר ר' יְהוֹשֻׁעַ בֶּן לֵוִי: נִלְכָּה וְנִרְאָה מַה יִּהְיֶה בְּסוֹפוֹ שֶׁל (בראשית כ"ב, ה) 'כַּה'".

ייתכן, שהיסוד לדברי ר' מאיר הנ"ל הוא בסיפור בריחתו של אליהו מפני איזבל. שם (מלכים א' י"ט, ג – ה) נאמר: **"וירא ויקם וילך אל נפשו ויבא באר שבע אשר ליהודה, וינח את נערו שם. והוא הלך במדבר דרך יום ויבא וישב תחת רתם אחת... וישכב וישן תחת רתם אחד..."**. אליהו במדבר באר שבע ישן תחת רותם. והסיבה היא, על פי דברי ר' מאיר, "שכן דרך הרתמים להיות גדלים במדבר". ואכן, שיח זה מצוי הרבה באזור באר שבע.

סביר להניח שישנה סיבה נוספת: ענפי שיח הרתם דקים מאוד, ללא עלים, והנח בצילו יכול להבחין אם ישנו נחש בקירבתו, ונחש גם אינו יכול להיתלות על ענפיו בגלל דקותם. מחלוקת במדרש על הצלה טבעית או שמימית נתן למצוא גם בסיפור אליהו בנחל כרית, על פעולת העורבים בהצלת אליהו.
"רותם" מופיעה בלשון רבים (רתמים) בשני כתובים:

(א) באיוב ל', ד: **"ושרש רתמים לחמם"**. התיבה "לחמם" כמו לחמם. הדעות השונות מובאות בפירושו של ע' חכם, "דעות מקרא", מוסד הרב קוק – וראה גם בהערות לפירושו.

(ב) בתהלים ק"כ, ד: **"חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים"**. בפסוק זה מדמה המשורר את הלשון הרע לחצים וגחלי רתמים. הבנת הדימוי קשה אם איננו מכירים תכונות החץ והרותם, שאליהם מדמה המשורר את לשון הרע.
הרותם ידוע בקרב שוכני המדבר כעץ להסקה. גחליו מצוינים וידועים בכושר עמידותם הרב. במדרשים בא בדרך הגזמה משך הבעירה, כפי שעולה מתוך שני הקטעים הבאים:
הקטע הראשון מבבא בתרא, דף ע"ד, ע"א:

"אמר רב אשי: סח לי הונא בר נתן: פעם אחת היינו מהלכים במדבר, והיה עמנו שוק של בשר. התכנוה ונזרנוה והתנויה על העשבים, ועד שהבאנו עצים – נתרפאה השוק, וצלינו אותה. כשחזרנו לשם לסוף שנים עשר חדש ראינו

ואתן הגתלים שהן לוחשות. וכשבאתי לפני אמימר אמר לי: אותו עשב – סמתרי שמו, ואותן הגתלים של רתמים היו.
(מתוך ספר האגדה לחיי ביאליק, עמוד תרי"ח).

הקטע השני עוסק בדברי יעקב על יוסף בנו "וישטמהו בעלי חצים" (בראשית מ"ט, כג), והוא מרחיב את הקטע הקודם, וכן משמש כפתיחה לפסוק שבתהלים ק"כ, ד. (מתוך בראשית רבה, פרשה צ"ח, סימן י"ט מהדורת מירקין, כרך ד' עמודים 213–214):
"וישטמהו בעלי חצים – אלו בעלי מחצתו, שהשליכו עליו דברים קשים פחץ – (תהלים ק"כ, ד) יחצי גבור שנונים עם גתלי רתמים; ומה ראה למשלך פחץ מקל פלי זין, אלא כל פלי זין מפין במקומן, וזה מפה מרחוק, כך הוא לשון הרע, דאמור ברומי וקטל בסורגא; ולא פכל גתלים, אלא פגתלי רתמים, שקל גתלים פבים מבפנים, אכל גתלי רתמים אף על פי שהוא פבה מבחוץ עדן הוא בוער מבפנים, כך כל מי שהוא מקבל לשון הרע, אף על פי שאתה הולך ומפסו והוא מתפס עדן הוא בוער מבפנים, מעשה ברותם אחד שהצתו בו את האור, והיה דולק שמונה עשר חדש: חרף וקץ וחרף".
בקטע מדרשי זה ישנו הד נורא למלשינות שהייתה בתקופה הרומית, "כך הוא לשון הרע, דאמור ברומי וקטל בסוריא".
עניין המלשינות היה חמור מאוד, ולא ייפלא שתברכה הי"ט (בתפילת שמונה עשרה) היא "ולמלשינים".

על חומרנו של לשון הרע נלמד גם מן הקטע הבא (ממדרש שוחר טוב פרק ק"כ):

סדרש מוזמור קב קכא תהלים רנב

(ד) מה יתן לך וטה יוסף לך לשון רסיה. (ג) לשון הרע קרין אותו שלישי, ולמה שהורג ג' הורג עצמו והטקבלו, וטי שנאמר עליו, וכן אתה מוצא (ד) כרוג שרהי [שלשה, הרג] עצמו (ה) שאין לו חלק לעולם הבא, והרג לאחיסלך הבהן שנאמר ואת נוב עיר הכהנים הכה לפי חרב (ז' א"י ע"ו) (ו) והרג שאול ששטע לו וקבל סבנו, שנאמר וימת שאול ושלשת בניו וגי' (ס' א"י), וכן מלכות הרשעה בלשונה היא סבה כנחש, שנאמר קולה כנחש ילך וגי' (י"ח ע"ב), (ז) נשאל הלשון לחץ, ולמה, שאם ישלף האדם החרב שבירו להרוג את חברו, הוא מתחנן לו ומבקש הימנו רחמים, מתנחם והורג ומחזיר החרב לנרתיקו, אבל החרץ כיון שירה אותו והלך, אפילו מבקש להחזיר אינו יכול להחזיר, (ח) לכך נאמר חצי נבור שנונים [עם נחלי רתמים], (ט) הרוחם הזה כי שמדליק נחליו אינם כבות. (י) ומעשה היה בכ' בני אדם שבאים בסדבר וישבו תחת רותם אחד, לקטו עצים כרוחם ובשלו להם מה שיאכלו, ואכלו להם, לאחר שנה באו לסדבר באותו מקום הרוחם, ובצאו אפר ממה שמדליקו, אמרו הרי י"ב חדש יש לנו ששעברנו ואכלנו במקום הזה, שששו באפר והלכו עליו, ונכו רגליהם מן הנחלים שחתת האפר, לפי שאין נכבות, לכך נשאל לשון הרע כנחלי רתמים, שנאמר חצי נבור שנונים וגי'. וכן הרשע הזה הורג בני אדם בלשון, כשם שהרחץ הזה אינו יודע בו עד שהגיע אליו, כך לשון הרע אינו יודע עד שהגיעו של מלכות עשר באין פתאום ואין אדם יודע עד שהן מוציאים אותה מלה להריגה, או לאיסורין, לפי שאדם היה נתון במקומו וכתביו עליו להיכן שצדא והורגין אותו, לכך נאמר חצי נבור שנונים, וכן משה אמר לישראל לא תיראו מפחד לילה (תהלים א"ט), מפחדם של מלכות עשו, סחין יעוף יוסם מן לבלרין שלהם, לכך נאמר חצי נבור שנונים:

הערות ותקונים

(ב) כלום העלת לנשך והרנו. הרא"ם הביא טעמה אחרת כלום העלת לנשך כלום הכינת ולה שר אלא ברנה מה אמר לך מה עשה לך אלא כשם שטעית כי אטעה לך, אני דורס ואוכל טפל על האדם והורגו כשכיל שזכרנו, וכן הואל וכן כל חיה נשכיל שיחיו נספס, כנחש סבה וממית ולוית טעיל לו כלום: (ג) לשון הרע קרין אותו שלישי. עיין לעיל מוזמור י"ב אה' ב' ובהערה ז': (ד) כרוג שרהי שרהי שגיה, הרג עזמו שאין לו חלק לעולם הבא. כן מקבלי וכן הוא בהנחות הרא"ם, ונורשגלמי פאה ס"א דף ס"ז ע"א בימי שאול נהרגו ארבעה, דואל שזמרו, שאלו שקיבלו, אחיתרן שנאמר עליו, ואמר: (ה) שאין לו חלק לעולם הבא. עיין בסדרין ז' שהאחד מן ד' הדיוטות שאין להם חלק לעולם הבא, ועיין לעיל מוזמור י"ב אה' ב': (ו) והרג עצמו ששטע [על] וקבל ממנו שנאמר וימת שאלו שגלגל נטו. אין מזה רחם כלל רק אולי כוונתו דכתיב ויאמר דוד אל הער המניד לו אי מזה אהה ויאמר בן אש נר עתקי אכי (ש"ב א' י"ג) ונחלא איהו טסחאות דואל האלוני היה, ראה מה שהעירתי על זה בהנחמה תאל הארע קט"ו: (ז) נשאל הלשון לחץ. עיין ב"ר סל"ה אה' י"ט: (ח) לכך נאמר חצי נבור שנונים. הרא"ם הוסיף והביא גירסא כך הלשון היה משטה שהוא לומר את הדבר אפילו כקב להחזירו אינו יכול להחזיר (כך נאמר חצי נבור שנונים מהו חצי נבור שנונים אמר הקב"ה ליהאם אהה מלמטה ואני מתמלה, ואין נבור אלא הקב"ה שנאמר ה' כנזור יאל ואין נחלי רתמים אלא ניהאם: (ט) הרוחם הזה מן שמדליק נחליו אינם כבות. נירשגלמי פאה ס"א דף ס"ז ע"א ובכ"ר שם כל נחלים כמים מנפנים אכל נחלי רתמים אפי"ע שהוא כבה מנחץ עדיין הוא בוער מנפנים, ופי"ע שם כך כל מי שהוא מקבל לשון הרע אפי"ע עזמה האך ומפייטו והוא מתפייט עדיין הוא בוער מנפנים: (י) ומעשה היה. עיין ב"ר שם משטה נרוחם אהה שפילטו ע' את האור והיה דולק י"ב מודש, ועי"ע במ"כ סביב א"ר המדרש ש"ע סלמט

בקטע זה בולטת חומרתו של לשון הרע, ייחודו של הקטע הוא בדבריו "אמרו.. מששו באפר והלכו עליו ונכוו רגליהם מן הגחלים שתחת האפר לפי שאין נכבות...". מבעיר הגחלים (ובנמשל – מדבר לשון הרע) הוא עצמו נכווה לאחר זמן. וכך החוטא בלשון הרע נענש באותה מידה. ובמדרש ישן דוגמאות לכך. על חומרת לשון הרע אפשר להרחיב הרבה הן בשיעורי תורה (כגון: ויקרא י"ט, טז: "לא תלך רכיל...") והן בשיחות מיוחדות. הרעיון של המדרש שוחר-טוב מופיע בדברים כ"ז, כד: "ארור מכה רעהו בסתר". כאן ההכאה היא בסתר, הוי אומר: לשון הרע. הרד"ק בפירושו לתהלים ק"כ כותב:

(ד) חצי גבור שנונים, המשיל הדברים הרעים לחצי גבור שנונים, היוצאים מיד גבור, וכן המשלים לגחלי רתמים, שהם חמים מאד ולא יכבו לזמן רב, אפילו בעת שנראים מבחוץ כבים וידמו אפר, הם מבפנים אש בוערה, כן דברי לשון רמיה שמראה בפני אדם שאלו רע עליו כדי שלא ישמר ממנו, וכשיפרד ממנו ידבר עליו רעות. ואמר ע"ס, כי שניהם בו, החצים והגחלים נכללים בו ביחד שניהם.

י"ח) **ברתמה** – הכוונה לאחת התחנות אשר בין חצרות לקדש-ברנע. ר' ל"ב, ט"ז, בסוף. אין תחנה רתמה בין התחנות אשר קבענו לפי המציאות הגיאוגרפית. אבל התחנה הראשונה שאחרי הר-סיני נקראת מוית-ודי-רתם (ר' ל"א, ג'). ואם נאמר, שתבערה היתה במקום אחר, נוכל לקבוע שם את רתמה. אבל שם זה נגזר מלשון רותם, אחד-עצי-המדבר (ר' לשם' ג', ב'), ושכיח הוא למדי, ורבות מן התחנות שקבענו ע"י המציאות הגיאוגרפית יכולות להיקרא בשם זה.

בצילום דלעיל, מתוך הקונקורדנציה, הובא הערך "רתמה", שם מקום הוא, אי-שם בדרך נדודי בני ישראל ביציאתם מארץ מצרים בדרכם לארץ ישראל. זיהוי המקום לא ודאי, אך ברור שיש לו קשר עם השיח רתם. וכך כותב מ' נאור, בספרו "המקרא-והארץ" (=פירוש גיאוגראפי לתנ"ך) במדבר ל"ג, יח (עמוד 153).

הצעת זיהוי שונה מופיעה אצל י' פרס, באנציקלופדיה ארץ ישראל, כרך ד' עמוד 887. אם נעיין היטב בתחנות המסע של בני ישראל, ברור כי "רתמה" מצויה בין חצרות לקדש ברנע. ואכן על פי פרשת "שלח", נשלחו המרגלים לאחר שהעם שהה בחצרות (ראה י"ב, טז), ומשה שולח את המרגלים ממדבר פארן, לכן מפרש רש"י בפסוקנו: "ויחזו צמתמה. על שם לשון הרע של מללים, שנאמר 'מה ימן לך ומה יוסף לך לשון רמיה מלי גזור שנונים עם גמלי רתמים'". שיטת רש"י לזיהוי מקום ע"פ האירוע מופיעה גם בפירושו לדברים א', א עיין שם.

4. הערה דידקטית חשובה: יש לזכור, כי שיעור תנ"ך חייב להיות שיעור תנ"ך, ולא שיעור מדרש. אבל עקב חשיבות נושא לשון הרע או לגיוון ויצירת שיעור מעניין מותר לסטות לעתים משיעור בתנ"ך. כמובן, אסור שדרך זו תהיה דרך קבע. אחת הדרכים להחדיר רעיונות אלה היא בטיוול, שבו נשלב קטעי מדרש מסוג זה בין דפי העזר לסיור הלימודי. על נושא זה קרא בהרחבה ברשימתי "הכנת דפי עזר לסיור", שיצאה כחוברת בשנת תשמ"ב (1981).

קשה לסיים סקירה זו מבלי להבליט שני עניינים.
א) הביטוי "גחלי-רתמים" משמש לדרך ענישתו של אדם הבטל מתורה.
"אמר ר' לוי: קל הפוסק מדברי תורה ועוסק בדברי שיחה, מאכילין אותו גחלי
רתמים." (חגיגה, דף י"ב, ע"ב).

ב) מכת לשון הרע פוגעת ברבים, ואין היא נפסקת לעד. מלים שיצאו מפינו אינן
בשליטתנו, ועל כן "נצור לשונך מרע ושפתיך מדבר מרמה" – חייב להיות צו
השעה לשיפור חיי היום יום.

אחד מתלמידי הסמינר בתקופת שירותי הצבאי ב"הסדר"